

Ніна Баршчэўская

Uniwersytet Warszawski

nbarszcz@uw.edu.pl

Палеміка беларускае дыяспары са скептыкамі дзяржаўнасці беларускае мовы ў часы Вялікага Княства Літоўскага

Беларускія эміграцыйныя даследчыкі шмат увагі прысвячалі гісторыі развіцця роднае мовы. З асаблівай увагай адносіліся да тых старонак беларускае гісторыі, якія запісаліся інтэнсіўным росквітам мовы і культуры, таму хутка і востра рэагавалі на ўсе праявы прыніжэння ролі беларушчыны ў перыяд Вялікага Княства Літоўскага ці спробы перайначвання гісторыі. Тлумачылі, што ў часы ВКЛ беларускую мову называлі літоўскай, і таму няма падстаў атаясамліваць яе з сённяшняй літоўскай мовай; выяснялі, што найбольш адпаведным акрэсленнем для тагачаснае беларушчыны з'яўляецца тэрмін старабеларуская мова; паказвалі яе ролю ў развіцці літаратурнага працэсу; пісалі пра адлюстраванне асаблівасцяў беларускага вымаўлення ў Аль-Кітабах; прыводзілі спосабы размежавання беларускіх ды ўкраінскіх тэкстаў XVI–XVII стагоддзяў.

Літоўская мова ў часы ВКЛ – значыць беларуская: палеміка з польскімі даследчыкамі

Беларуская мова, як асобная, пачала складацца яшчэ ў даўнія, пакрытыя сівізной часу, эпохі – напісаў Уладзімір Глыбінны ў артыкуле *Беларуская мова ў гісторыі Беларусі*¹, апублікаваным на старонках часопіса „Пагоня”². Асабліва высокага ўзроўню дасягнула беларуская культура ў перыяд суцэльнае беларускае дзяржаўнасці, які пачаўся ў сярэдзіне XIII стагоддзя з утварэннем на беларускіх землях – Наваградчыне, Слонімшчыне, Ваўкавышчыне ды Гарадзеншчыне – беларускага княства на чале з Міндаўгам у Наваградку, які стуль пачаў заваёўваць літоўскія землі – Аўкштоту і Жамойць – і пераўтвараць іх у вялікую федэрацыйную беларуска-літоўскую дзяржаву. Літоўцы ў той час не мелі яшчэ свайго пісьменства і таму не дзіва, што ў новай дзяржаве беларуская мова стала мовай, якая панавала, мовай дыпла-

¹ У. Г. л., *Беларуская мова ў гісторыі Беларусі*, „Пагоня” 1946, № 3, с. 36–38.

² „Пагоня” – літаратурны штомесячнік (з 3 нумара – літаратурна-гістарычны), які выдаваўся ў Зальцбургу. Нумары 1–4 выйшлі ў 1945–1946 гг.

матычных зносін, пісьменства, перапіскі і дзяржаўнага заканадаўства. Маецца тут на ўвазе *Літоўскі Статут*, які быў заснаваны на звычайным праве беларускага народа, выдадзены ў двух рукапісных рэдакцыях 1529 і 1566 гадоў ды ў адной друкаванай – 1588 года. А старэйшым выдатным юрыдычным помнікам на беларускай мове з’яўляецца *Статут Караля Казіміра* 1468 года.

У часы княжання Альгерда (1345–1377) беларуская мова афіцыйна была прызнана дзяржаўнай урадавай мовай. Усе дзяржаўныя акты пачалі пісацца па-беларуску. На працягу трох з паловай стагоддзяў, ад сярэдзіны XIV да канца XVII, калі дэкрэтам 1697 года беларуская мова была скасаваная як дзяржаўная і пісцам ВКЛ прыйшлося пісаць па-польску, у дзяржаве панавала беларуская мова і афіцыйна прызнавалася ўсімі дзяржаўнымі дзеячамі за літаратурную, кніжную, дзяржаўную і ўрадавую мову. Фактычна, да канца XVIII стагоддзя беларуская мова ўжывалася як літаратурная. Гэтыя традыцыі пазней аднаўляліся цэлаю плеядаю беларускіх адраджэнцаў у XIX і XX стагоддзях.

Рыгор Максімовіч¹ у артыкуле пад назвай *Спрэчка пра дакумэнты, якіх не было*², змешчаным на старонках часопіса „Запісы”³, звярнуў увагу на публікацыю Міхала Ромэра пад назвай *Літва*⁴ ды артыкул Віктара Сукянніцкага⁵ ў парыжскім польскім месячніку „Культура”, у якіх паведамлялася, што адным з апошніх дакументаў Рэчы Паспалітае на літоўскай мове была справаздача дэлегатаў Вялікага Княства, якія былі высланыя да Белай Царквы на перамовы з Багданам Хмяльніцкім. Перамовы з Б. Хмяльніцкім адбываліся ў 1651 годзе. Дакументы ў той час пісаліся не на мове лятувіска-жамоіцкай, але старабеларускай⁶. Дарэчы, у якасці водгуку на публікацыю В. Сукянніцкага напісаў пра гэта на старонках „Культуры” і Збігнеў Сямашка⁷, а значна раней, у 1918 годзе вядомы польскі мовазнаўца Аляксандр Брукнер⁸ адзначыў, што ўрадавай мовай на ўсёй Літве была старая беларуская мова, а тагачасны тэрмін літоўская мова значыць сёння беларуская мова, а не жамоіцкая гаворка, як памылкова ўспрыняў гэта М. Ромэр. „Увесь час кажам «літоўскі, ліцьвін», але гэта толькі заміж «беларускі, беларус», бо ў 1510 г. пра запраўдную этнаграфічную Літву ніхто й ня сьніў; Рэй яшчэ ў 1562 годзе ліцьвіном беларуса называў, а ў Маскве і ў XVII стагодзьдзі «літовский» тое самае, што «беларускі»”⁹.

¹ Псеўданім Вітаўта Тумаша.

² Р. Максімовіч, *Спрэчка пра дакумэнты, якіх не было*, „Запісы” 1975, № 13, с. 77–81.

³ „Запісы” – навуковы часопіс, які выдаецца з 1952 г. па сённяшні дзень БІНІМ-ам у Нью-Ёрку. У 1962–1970 гг. выходзіў у Мюнхене.

⁴ M. R o m e r, *Litwa*, Lwów 1908, s. 19.

⁵ W. S u k i e n n i c k i, „*Rara avis*” czyli o Litwinach mówiących po polsku, „Kultura” 1972, № 12, s. 47.

⁶ Р. Максімовіч, *Спрэчка пра дакумэнты...*, с. 78.

⁷ Z. S i e m a s z k o, *List do Redakcji*, „Kultura” 1973, № 3, s. 154.

⁸ A. B r u c k n e r, *Z niwy białoruskiej*, Kraków 1918, s. 3–5.

⁹ A. B r u c k n e r, *Rusko-polski rękopis z r. 1510*, „Slavia” 1928, № VII, s. 10–11; цыт. па: Р. Максімовіч, *Спрэчка пра дакумэнты...*, с. 79.

Не толькі на ўсходзе Еўропы, але і на захадзе пад літоўскай мовай разумелася славянская. Энеа Сільвія Пікаламіні (пазнейшы Папа Рымскі Пій II) пісаў, што Літва мяжуе з Польшчаю ад усходу, а мова народа славянская. Гартман Шэдэль, аўтар слаўнае ў сваю пару нюрнбергскае *Хронікі свету*, адзначыў у 1493 годзе пры апісанні Літвы, што мова гэтага народа „вэндыйская”. Таксама Ян Коклес Норык у 1511 годзе пісаў пра ліцвінаў, што карыстаюцца славянскаю моваю. Гэтак жа і Ян Багемскі ў 1538 годзе сцвердзіў, што мова жыхароў Літвы, як і палякаў, славянская¹.

Назва літоўская мова замацавалася за „летувіска-жамойцкаю” толькі ў XIX стагоддзі. Літоўская мова ніколі не была дзяржаўнаю моваю Вялікага Княства Літоўскага. Нельга карыстацца сённяшняй тэрміналогіяй дзеля апісання ранейшых стагоддзяў, але трэба прачытаць хоць бы прадмову да напісанага па-беларуску *Статута Вялікага Княства Літоўскага* 1588 года аўтарства вялікага канцлера літоўскага Льва Сапегі, цытату з якога прыводзіць Янка Запруднік²: „А если которому народу встыд прав своих не уметь, поготовю нам, которые не обчым яким языком, але своим власным права списание маем и кожного часу чого нам потреба ку отпору всякое кривды ведати можем”³.

Мова „старажытнаруская”, „заходняруская” ці старабеларуская?

„Навіны зь Беларусі”⁴ ў публікацыі пад назвай *Дзяржаўная мова Вялікага Княства Літоўскага*⁵ паведамлялі пра выданне „Народнай асветай” кнігі Аляксандра Крывіцкага *Наша родная мова*, змяшчаючы рэцэнзію Вячаслава Чамярыцкага, перадрукаваную з часопіса „Полымя”. В. Чамярыцкі звярнуў увагу на некаторыя недакладнасці ў кнізе А. Крывіцкага. Асабліва крытыкаваў рэцэнзент погляды А. Крывіцкага што да гістарычнага працэсу развіцця беларускае мовы і тэндэнцыю аўтара называць беларускую мову эпохі Вялікага Княства Літоўскага „старажытнарускай” або „заходнярускай” мовай. Аўтар „Навінаў зь Беларусі” паведамляе, што Яўхім Карскі на IX Археалагічным з’ездзе ў Вільні ў 1893 годзе, раскажаўшы пра тое, як звычайна называлася беларуская мова ў старых пісьмовых помніках, пазнаёміўшы з асаблівасцямі старабеларускае мовы і сучаснае беларускае ды разгледзеўшы розныя погляды на яе сярод вучоных, адзначыў, што „старая заходняруская гаворка, будучы гутарковай у вуснах адукаванага грамадства, заўсёды базавалася на мове простага народу мясцовага беларускага

¹ Р. Ма к с і м о в і ч, *Спрэчка пра дакумэнты...*

² Я. За п р у д н і к, *Дзяржаўнасьць Беларусі ў дасавецкую пару*, „Запісы” 1977, № 15, с. 3–22.

³ *Ibidem*, с. 18.

⁴ „Навіны зь Беларусі” – часопіс, які выдаваўся ў Нью-Ёрку з 1963 г. Да 1969 г. выйшлі 143 нумары. На яго старонках публікаваліся фрагменты прац, выдадзеных у Беларусі.

⁵ *Дзяржаўная мова Вялікага Княства Літоўскага*, „Навіны зь Беларусі” 1966, № 20 (67), с. 6–7.

племя. З прычыны зазначанай акалічнасці, дзеля перавагі ў ёй элемантаў беларускай мовы, і называць яе трэба мовай беларускай, дадаючы хіба для адрознення ад сучаснай беларускай мовы назву старой”¹. З расейскіх вучоных гэтае самае думкі былі між іншым: Фёдар Буслаеў, Аляксей Сабалеўскі, Іван Нядзешаў, Пётр Уладзіміраў і шмат іншых, якія таксама бачылі недарэчнасць у тэрміне „заходняруская мова”, замацаваным расейскай гістарыяграфіяй XIX стагоддзя. Пасля гэтае навукова абгрунтаванае заявы Я. Карскага ў літаратуры ўсё часцей на азначэнне мовы перыяду ВКЛ пачаў выкарыстоўвацца тэрмін „старая беларуская мова”, які быў канчаткова замацаваны беларускай гістарыяграфіяй 20-х гадоў².

Старабеларуская мова ў літаратурным працэсе: палеміка ў асяроддзі беларускае дыяспары

На старонках беларускага эміграцыйнага часопіса „Літва”³ была змешчана палемічная публікацыя Вацлава Пануцэвіча, у якой аспрэчвалася сцвярджэнне Антона Адамовіча пра тое, што старабеларуская мова, стаўшыся ў часы ВКЛ мовай урадавай, дзяржаўнай, мовай літаратурнага працэсу аднак не сталася⁴. Па словах А. Адамовіча, у якасці апошняе практыкаваўся царкоўна-славянска-беларускі гібрыд⁵. В. Пануцэвіч дакараў А. Адамовіча за тое, што ў той час, калі многія чужыя і свае даследчыкі, перад усім мовазнаўцы: м.інш. Міхаіл Каяловіч, Самуіл Ліндэ, Яўхім Карскі, Уладзімір Даль, Мітрафан Доўнар-Запольскі, Аляксандр Брукнер, Тадэвуш Лер-Сплавінскі даказвалі беларускасць дзяржаўнае і літаратурнае мовы ВКЛ, то А. Адамовіч „з лёгкае рукі” называе яе „гібрыдам”, „славяна-рускай”, а ў найлепшым разе „славяна-беларуска-ўкраінска-рускай”⁶.

В. Пануцэвіч адзначыў, што традыцыйны правапіс прысланняў вымову паасобных галосных. Аднак частыя памылкі на аканне, цвёрдыя галосныя пасля **р, ш, ч** даюць падставу меркаваць, што не было вялікае розніцы між народнаю і літаратурнаю мовай. В. Пануцэвіч спаслаўся на публікацыю Аляксандра Булыкі *Адлюстраванне вымаўлення ў старабеларускай арфаграфіі*⁷, у якой А. Булыка падкрэсліваў, што назіралася неадпаведнасць паміж жывым вымаўленнем і кансерватыўным напісаннем, непазбежным вынікам чаго сталіся памылкі і апіскі. У старабеларускай пісьменнасці выявілася тэндэнцыя да фанетызацыі

¹ *Ibidem*.

² *Ibidem*, с. 7.

³ „Litva” – навуковы часопіс, які выдаваўся ў Чыкага ў 1967–1973 гг. Публікацыі на яго старонках закраналі перш за ўсё перыяд ВКЛ.

⁴ V. Panucevič, *Da pytańnia pra miesca Prancisia Bahuševica u historyi biełaruskaj litaratury* (Artykuł A. Adamoviča u „Zapisach” 3, 1964 h.), „Litva” 1967, № 1, s. 212–252.

⁵ *Ibidem*, s. 221.

⁶ *Ibidem*, s. 222–223.

⁷ А.М. Булыка, *Адлюстраванне вымаўлення ў старабеларускай арфаграфіі*, „Весці АН БССР. Серыя грамадскіх навук” 1966, № 1.

правапісу пры перадачы такіх важнейшых рысаў беларускае фанетыкі, як: пераход **в** у **ў**, зацвярдзенне шыпячых, **ц** і **р**. Разам з тым многія з'явы жывое народнае мовы, такія як дзеканне і цеканне, пераход **л** у **ў**, аканне, падаўжэнне зычных не адлюстроўваліся зусім у большасці помнікаў альбо адлюстроўваліся вельмі слаба. Пераход **в** і **у** ў **ў**, зацвярдзенне **р**, **ш**, **ч**, **ц**, **ж** ды падаўжэнне зычных адлюстроўвалася ўжо ў Смаленскай грамаце 1229 года (*уоздумал, оузяті; должен, разрушон*). Аканне ды дзеканне-цеканне выступала ў помніках XV–XVI стагоддзяў (*Гарасім, здарове, дрэва, на дарозе, сенажаті; людзі, выцесал, оцец, у роце; зба-венне, каменне*)¹.

В. Пануцэвіч прыгадаў, што працэс беларусізацыі мовы ВКЛ асабліва моцна адзначыўся ў XVI–XVII стагоддзях. Францыск Скарына, перакладаючы і выдаючы друкам *Біблію* на тагачасную літаратурную мову, дадаў да ўсіх кніг павучальныя ўступы і пасляслоўі на мове канцылярыі ВКЛ пачатку XVI стагоддзя, а незразумелыя словы паясніў на палях, што можна лічыць пачаткам беларускае лексікаграфіі. Пазней беларускую лексікаграфію распрацоўвалі Лаўрэнцій Зізаній ды Памва Бярында².

Біблія Ф. Скарыны як літаратурны твор на зразумелай мове, у якой выяўляліся рысы жывое крывіцкае мовы, стварала асновы для нарастання і развіцця літаратурнага працэсу. Слядамі Ф. Скарыны пайшлі Сымон Будны, Васіль Цяпінскі, а за імі цэлая плеяда пісьменнікаў, навукоўцаў, палемістаў, гісторыкаў, паэтаў, што прывяло да развіцця школьніцтва, рэфармацыйнага і ўнійнага руху, друкарства ды дзяржаўна-эканамічнага ўздыху краіны. Паводле В. Пануцэвіча, народная крывіцкая мова поўнасю стала мовай літаратурнага працэсу ўсіх ягоных кірункаў: выступала ў юрыдычных актах, у хроніках і гістарычных творах, у рэлігійным і культурным жыцці ды ў мастацкай літаратуры. „Рускім” у гэтай літаратурнай старабеларускай мове заставаўся толькі традыцыйны нефанетычны правапіс і некаторыя выразы, накшталт лацінскіх у заходняй літаратуры, што дазваляла захоўваць традыцыйны каларыт³.

У ацэнцы В. Пануцэвіча, літаратура перыяду XVI–XVII стагоддзяў сапраўды заслугоўвае на назву „залатога веку”. У гэтым часе былі складзены шматлікія летапісы, дзённікі, аповесці з галіны рыцарскае гераічнае літаратуры, з'явіліся пераклады на крывіцкую мову. Існавала *Літоўская метрыка* – знакамёты архіў актаў ВКЛ. Развіваліся і вершаваны жанр. Вершы па-беларуску пісалі: Ф. Скарына, Андрэй Рымша, Гарасім і Мялец Смятрыцкія, Сымон Полацкі ды іншыя.

Факт, што напрыканцы XVI стагоддзя (1596 г.) Л. Зізаній выдаў свой *Лексіс* – беларускі слоўнік, у які ўключаны словы з народнае гутар-

¹ V. P a n u c e v i č, *Da pytańnia...*, s. 224–225.

² *Ibidem*, s. 226.

³ *Ibidem*, s. 231.

ковае мовы, сведчыць пра патрэбу такога працы ў сувязі з тым, што славянска-руская мова была малазразумелай для жыхароў ВКЛ. Вось некалькі прыкладаў дзеля характарыстыкі:

Агнец	-	Баранак
Баня	-	Лазня
Безумен	-	Дурань
Блажэнство	-	Шчаслівасць
Всаднік	-	Коннік
Врач	-	Лекар, доктар і г. д. ¹

Як відаць, тагачасная „простая мова” народа амаль не адрозніваецца ад сённяшняе беларускае мовы – заўважае В. Пануцэвіч, удзячны Л. Зізанію і за тое, што не забыў паставіць націскі на словах, бо гэта дае магчымасць дакладна пазнаць мову XVI стагоддзя.

Цікавы погляд В. Пануцэвіча таксама на ролю беларускае мовы ў пазнейшы перыяд –XVIII–XIX стагоддзяў. Не пагадзіўся ён з тэзісам, што пасля заняцця польскай мовай напрыканцы XVII стагоддзя функцыі дзяржаўнае мовы, беларуская мова перастала зусім развівацца. „Kali u narodzie paralelna rozwijałasia niekalki litaraturnych movau, to u niekatorych peryjadach jaho historyi nastupała pieratasouka viadučych litaraturnych movau. Takim čynam polskaja mova u 18–19 st.st. u našym litaraturnym pracesie zaniała viadučaje miesca. Ale heta nie značyć, što kryvickaja i inšuja movy našaha litaraturnaha pracesu byli zabaronieny, ci zamierli. Jany pŕyli mienšymi ciokami”². У гэтым перыядзе развівалася школьная драма з двюма моўнымі стыхіямі: крывіцкай і польскай, народныя тэатры „батлейкі” з крывіцкімі інтэрмедыямі; развівалася вусная народная творчасць з песнямі, былінамі, паэтычнымі аповесцямі, казкамі і г. д.³.

Беларуская арабіца: адлюстраванне асаблівасцяў беларускага вымаўлення

Прадстаўнікі беларускае дыяспары ў сваёй аргументацыі адклікаліся да навуковых публікацый у замежжы і ў самой Беларусі. Пра існаванне старых рукапісных кніг, напісаных па-беларуску, але арабскімі літарамі ведаў ужо ў палове XIX стагоддзя гісторык Антон Мухлінскі, але зацікаўленне беларускім пісьменствам арабіцай пачалося толькі пасля публікацыі ў 1918 годзе ў мінскім часопісе „Варта” артыкула Івана Луцкевіча пра знойдзены ім у ваколіцы Сорак-Татараў пад Вільняй Аль *Kıtab* – святую кнігу беларускіх мусульманаў⁴.

¹ *Ibidem*, s. 248.

² *Ibidem*, s. 250.

³ *Ibidem*, s. 250–252.

⁴ Р. Максімовіч, А.К. Антонович. *Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система*, Вильнюс 1968, 418 б. + 28 ілюстрацый; *The Byelorussian Tartars and their Writings*, by G.M. Meredith-Owens and Alexander Nadson, "The Journal of Byelorussian Studies" 1970, vol. II, № 2, pp. 141–176 + illustrations), „Запісы” 1974, № 12, с. 112–116.

„Іван Луцкевіч у сваім артыкуле звярнуў увагу на тое, што ў пісаных арабіцай кнігах тарнуюцца адмысловыя літары для перадачы некаторых тых беларускіх гукаў, якіх не перадавала старая кірыліца, прыкладам **дзь, ць**. Гэта зацікавіла моваведаў і ад публікацыі І. Луцкевіча пачалося навуковае вывучэнне беларускіх тэкстаў пісаных арабіцай. Да сяння нарасла пра іх ужо паважная літаратура. Да гэтае пары ня было аднак-жа нейкага ўліку пісаных арабіцай беларускіх кнігаў, іх вопісу, вывучэння іх графікі й артаграфіі. Заданьне вось гэтае паставіў у сваёй працы А.К. Антановіч”¹.

Сваю мову татары, якія пасяліліся на Беларусі, хутка згубілі, бо жаніліся найчасцей з беларускамі ды сваіх дзяцей выходзілі ў беларускай мове, а мовы сваіх рэлігійных кніг – арабскай, а пазней турэцкай, яны ніколі масава не ведалі. Ведалі гэтыя мовы толькі іхнія мулы, якія ў часе рэлігійных абрадаў карысталіся кнігамі, напісанымі гэтымі мовамі. Моўнае абеларушванне татарскіх жыхароў Беларусі змусіла мулаў да перакладу рэлігійных кніг на беларускую мову, зразумелую для верных. Перакладзеныя тэксты запісваліся, аднак, арабскімі літарамі. Так з’явіліся мусульманскія кнігі, пісаныя па-беларуску, але арабскімі літарамі².

Антон Антановіч апісаў 24 рукапісы беларускіх мусульманаў. Яны, як правіла, двухмоўныя. Побач з арабскімі альбо турэцкімі тэкстамі даюцца беларускія, радзей польскія пераклады гэтых тэкстаў. „Паводле свайго зместу рукапісныя кнігі беларускіх мусульманаў гэта ці **кітабы** – зборнікі рэлігійных і сьвецкіх легендаў і аповесьцяў, ці малога фармату, каб можна было насіць з сабой, маліцьвенікі **хамалы**, ці кнігі зь перапісанымі ў іх разьдзелаў Карану, **тапсіры**, ці, урэшце, **тэдж-віды** – павучэньні, як трэба чытаць Каран. Сярод пісаных арабіцай рукапісаў знайшлося й грашовое паквітаваньне ды вельмі цікавы, у 1836 годзе складзены, турэцка-беларускі слоўнік-размоўнік для тых беларускіх мусульманаў, якім у часе багамольнага падарожжа давялося-б быць у Турцыі”³.

Каб дакладней перадаць вымову беларускіх гукаў, перакладчыкі і перапісчыкі мусульманскіх тэкстаў распрацавалі адпаведную графічную сістэму, і таму ёсць падставы называць яе „беларускай арабіцай”⁴. У пісаных арабскімі літарамі беларускіх тэкстах перадаваліся такія рысы беларускае мовы, як дзеканне, цеканне, аканне, асіміляцыйнае змякчэнне зычных.

Часопіс „Навіны зь Беларусі” перадрукаваў артыкул Аркадзя Жураўскага *Беларуская мова ў мусульманскай літаратуры*⁵, у якім даслед-

¹ *Ibidem*, с. 112.

² *Ibidem*, с. 113.

³ *Ibidem*, с. 114.

⁴ *Ibidem*.

⁵ А.І. Жураўскі, *Беларуская мова ў мусульманскай літаратуры*, „Весці АН БССР. Серыя грамадскіх навук” 1969, № 4, с. 140–142, „Навіны зь Беларусі” 1969, № 19 (138), с. 5–7.

чык падкрэсліў, што гэтыя своеасаблівыя помнікі ўжо даўно звярнулі на сябе ўвагу навукоўцаў. З імі ў розныя часы знаёмілі навуковую грамадскасць польскія, беларускія, расейскія ды іншыя вучоныя: Генрых Флейшар, Антон Мухлінскі, Іван Луцкевіч, Ян Станкевіч, Яўхім Карскі, Якуб Шынкевіч, Ігнацы Крачкоўскі, Аляксандр Самойлавіч, Віталь Вольскі, Анджэй Заянчкоўскі, Мацей Канапацкі і іншыя¹. У рэцэнзіі на працу А. Антановіча *Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система* А. Жураўскі напісаў, што татары ў Беларусі з'явіліся вельмі рана, спачатку як ваеннапалонныя, а затым як добраахвотныя пасяленцы. Апынуўшыся ў беларускім культурным і бытавым асяроддзі, яны ўжо каля сярэдзіны XVI стагоддзя забылі сваю родную мову і перайшлі да карыстання мясцовай беларускай мовай. Для татарскага насельніцтва беларуская мова стала не толькі сродкам бытавых зносін, але і моваю некаторых відаў мусульманскае рэлігійнае літаратуры. Узнікненне такіх твораў адносіцца прыкладна да сярэдзіны XVI стагоддзя, але захаваліся яны толькі ў пазнейшых спісах².

У храналагічных адносінах А. Антановіч вывучаныя помнікі размеркаваў наступным чынам: 3 рукапісы адносяцца да XVII стагоддзя, 9 – да XVIII, 11 – да XIX і 1 – да XX стагоддзя³.

Разгледжаныя помнікі маюць вялікае значэнне для гісторыі беларускае мовы перш за ўсё дзякуючы таму, што запісаныя яны ў большасці з перавагаю фанетычнага прынцыпу правапісу, у адрозненне ад уласнабеларускіх помнікаў кірылаўскага пісьма, якія запісваліся згодна з этымалагічна-марфалагічным прынцыпам, у сувязі з чым спецыфічныя фанетычныя асаблівасці беларускае мовы ў іх альбо зусім не адлюстроўваюцца, альбо трапляюцца толькі спарадычна ў выглядзе памылак. У адрозненне ад гэтага мусульманскія тэксты больш шырока перадаюць некаторыя асаблівасці беларускага вымаўлення. Увогуле мова беларускіх тэкстаў, напісаных арабскім пісьмом, вельмі блізкая да народна-гутарковае. У ёй знайшлі сваё яркае адлюстраванне многія мясцовыя асаблівасці паўднёва-заходняга беларускага дыялекту, а таксама невялікае паласы сярэднебеларускіх і паўднёва-заходняе часткі полацкае групы беларускіх гаворак⁴.

Ацэньваючы даследаванне А. Антановіча, А. Жураўскі падкрэсліў, што помнікі, напісаныя арабскім пісьмом, утвараюць вельмі каштоўны дадатак да беларускае кірылаўскае пісьменнасці таго часу. Параўнальнае іх вывучэнне адкрывае магчымасць пастаноўкі і вырашэння многіх пытанняў гісторыі беларускае мовы, у першую чаргу такіх, як праблема адносінаў старога беларускае літаратурнае мовы да народна-гутарковае, грамадска-культурныя функцыі старога беларускае мовы, некато-

¹ *Ibidem*, с. 5.

² *Ibidem*, с. 6.

³ *Ibidem*.

⁴ *Ibidem*.

рыя аспекты беларуска-польскіх моўных адносінаў і іншыя. Каштоўнымі з'яўляюцца разгледжаныя рукапісы і для вывучэння многіх пытанняў гістарычнае дыялекталогіі беларускае мовы¹.

У 1970 годзе ў Лондане была апублікаваная чарговая праца пра беларускае пісьменства арабіцай аўтарства Гарэта Мэрэдйт-Оўэнса ды Аляксандра Надсана, у якой даецца характарыстыка трох знойдзеных у Лондане рукапісных кніг беларускіх мусульманаў – *manşira*, *хамайла* і *kimaḅa*. Тапір быў напісаны ў 1725 годзе, праўдападобна, у Мінску Багданам Асановічам. Пад пісанымі арабскаю моваю радкамі дадзены пераклад на польскую мову, але з моцнымі беларускімі асаблівасцямі. Хамаіл быў напісаны ў 1828 годзе Мустафой Багдановічам у Слоніме. У кнізе тэксты арабскія і турэцкія з беларускімі і польскімі паясненнямі. Кітаб напісаны, відавочна, у XVIII стагоддзі. Пад турэцкім або арабскім тэкстамі дадзены арабіцай беларускі іх пераклад².

„Праца Мэрэдйт-Оўэнса ды Надсона дае шмат цытатаў з новазнойдзеных кнігаў беларускіх мусульманаў у ангельскім перакладзе. Пры канцы памешчана сем рэпрадукцыяў з прыкладамі пісьма гэтых кнігаў, дадзеная лацінічная транслітарацыя беларускіх іх тэкстаў з ангельскімі іх перакладамі. Ёсць і табліца ўжываных у пісьменстве беларускіх мусульманаў арабскіх літараў ды пісьмовых знакаў, з паказаньнем гукавога іх значэння ды спосабу транслітарацыі беларускаю лацініцай. <...> Паведамленьне пра знаход кнігаў карыснае й гэтым, што дадзенае ў мове ангельскай і ведае пра пісаных пабеларуску арабіцай кнігі шырыць у навуковым сьвеце Захаду”³.

Спосабы размежавання беларускіх ды ўкраінскіх тэкстаў XVI–XVII стагоддзяў

Цэлае стагоддзе вяліся спрэчкі, як размежаваць беларускія ды ўкраінскія тэксты XVI–XVII стагоддзяў. Займаліся гэтым пытаннем: Яўхім Карскі, Паўло Жытэцкі, Вацлаў Ластоўскі, Аркадзь Жураўскі, Леў Шакун, Багдан Струмінскі, Паўло Плюшч, Хрыстыян Станг ды іншыя. Гэтым пытаннем заняўся таксама прафесар славянскіх моў Калюмбійскага ўніверсітэта ў Нью-Ёрку Юры Шавялёў, пра што паведаміў на старонках часопіса „Запісы” Р. Максімовіч⁴.

Тэксты можна азначаць і класіфікаваць з пункту погляду гісторыі літаратуры, гісторыі стандартнае мовы ды гісторыі мовы гутарковай. Меркаваннем Ю. Шавялёва, трэба гаварыць пра адзіны літаратурны працэс таго перыяду, бо беларусы ды большасць украінцаў (за выключэннем Букавіны і Закарпацця) жылі ў адным краі ды належалі да тае

¹ *Ibidem*, с. 6–7.

² Р. Максімовіч, А.К. Антонович..., с. 116.

³ *Ibidem*.

⁴ Р. Максімовіч, George Y. Shevelov. *Belorussian versus Ukrainian: Delimitation of Texts before A.D. 1569 (The Journal of Byelorussian Studies. London, vol. III, № 2, 1974. pp. 145–156)*, „Запісы” 1975, № 13, с. 112–119.

самае веры з гэтай самай царкоўнаславянскай мовай¹. Аўтар уважае, што справа падобная таксама з мовамі стандартнымі: царкоўнай і свецкай. Царкоўнаю моваю заставалася ў істоце царкоўнаславянская мова не толькі ў літургічных кнігах, але таксама ў арыгінальных творах. Мясцовыя асаблівасці пранікалі ў гэтыя тэксты, але несвядома. Пра свецкую мову Ю. Шавялёў пісаў, што калі заставацца ў межах пары, якая канчаецца 1577 годам і абысці лексічныя ды сінтаксічныя паланізмы, дык азначэнне Я. Карскім у 1893 годзе гэтае мовы як беларускае правільнае. Можна ісці нават далей і казаць пра ейную паўночна-цэнтральную беларускую дыялектную аснову. Мова гэтая была супольнай для беларусаў і ўкраінцаў. Толькі часам уведзіліся ўкраінцамі некаторыя асаблівасці ўкраінскае мовы.

Калі нехта гаворыць пра ўкраінскую літаратурную мову XVI стагоддзя, дык свядома ці несвядома ўжывае двухсэнсавы тэрмін. Гэта правільна ў дачыненні да мовы, якою карысталіся ўкраінцы, але памылкова, калі разумеецца стандартная мова, заснаваная на ўкраінскіх дыялектах ды сфармаваная ўкраінцамі для свайго карыстання. На думку Ю. Шавялёва, такой украінскай літаратурнай мовы ў той час не было.

У адваротнасць да адзінства стандартнае пісьмовае мовы, не было адзінства ў мове гутарковай, якая, аднак, не была толькі зборам рэгіянальных дыялектаў. Такія дыялекты, пэўна, існавалі, але падпарадкоўваліся больш агульным узорам.

Размежаванне беларускіх і ўкраінскіх тэкстаў, меркаваннем Ю. Шавялёва, магчыма правесці на аснове фанетычных ды правапісных асаблівасцяў. Даследчык прапанаваў узяць пад увагу 9 заменаў у пісьмовай мове ды 6 найчасцей сустраканых памылак.

У групе **заменаў** аўтар звярнуў увагу на наступныя:

1. Замена літары **ѣ** (**яць**) на **е** сведчыць пра беларускасць тэксту, захаванне **яць** ва ўсіх становішчах – пра ўкраінскасць, а захаванне **яць** толькі пад націскам пры замене на **е** ў ненаціскным становішчы – пра паходжанне тэксту з тэрыторыі палескіх гаворак, пераходных ад беларускае да ўкраінскае мовы.

2. Замена старых злучэнняў з **ръ** і **рь** на **ры** ў становішчы паміж зычнымі сведчыць пра беларускасць альбо палескасць паходжання тэксту, а замена іх на **р** – пра ўкраінскасць.

3. Рэфлекс старога **э** насавага (як польскае **e**) як літара **е** сведчыць пра беларускасць альбо палескасць, як літара **я** – пра ўкраінскасць.

4. Замена **ѣ** на **і** ва ўскосных склонах займенніка (**у**)**весь** сведчыць пра беларускасць альбо палескасць, а захаванне **яць** – пра ўкраінскасць.

5. Заканчэнні некаторых прыслоўяў на **-куле/-куль**, **-туле/-туль** сведчаць пра беларускасць альбо, магчыма, палескасць, а на **-коле/-коль**, **-толе/-толь** – пра ўкраінскасць.

¹ *Ibidem*, с. 114.

6. Часцейшае ўжыванне **о** пасля шыпячых больш сведчыць на карысць беларускасці, а літары **е** – на карысць украінскасці (*жона* – *жена*).

7. Дыспалаталізацыя (зацвярдзенне) **р** у напісаннях **рѣ, ры, ра, ру** замест **рь, ри, ря, рю** сведчыць больш на карысць беларускасці альбо палескасці паходжання тэксту (*урад* – *уряд*).

8. Дыспалаталізацыя шыпячых таксама больш сведчыць на карысць беларускасці альбо палескасці.

9. Канчатак роднага склону множнага ліку заўсёды ў выглядзе **-ей** больш сведчыць на карысць беларускасці, а ўжыванне канчатка **-ый** побач з **-ей** – на карысць украінскасці¹.

Сярод **памылак** трэба звяртаць увагу на наступныя:

1. Аканне ў тэкстах беларускага паходжання пры яго адсутнасці ў тэкстах паходжання ўкраінскага альбо палескага.

2. Адрозніванне літар **і** ды **ы** ў тэкстах беларускага паходжання, блытанне іх у тэкстах паходжання ўкраінскага ды часткова палескага.

3. Канчатак **-е** ў зборных назоўніках ніякага роду ў тэкстах беларускага альбо палескага паходжання пры канчатку **-я** ў тэкстах паходжання ўкраінскага.

4. Прыстаўное **в** у тэкстах беларускага паходжання.

5. Большая схільнасць замяняць літару **і** на **ы** на пачатку слова пасля прыназоўнікаў у тэкстах беларускага паходжання.

6. Замена **л** на **в** пасля **о** з **ѣ** і перад зычнымі (і ў мужчынскім родзе дзеясловаў адзіночнага ліку прошлага часу) у тэкстах ранняе пары сведчыць на карысць беларускасці іхнага паходжання².

На гэтай падставе Ю. Шавялёў не сумняецца ў беларускасці такіх аповесцяў, як *Трыстан, Гвідон, Атыла, Троя, Страсці Хрыстовы, Пра трох каралёў*. Яны вольныя ад украінскіх уплываў.

З другога боку, існуюць тэксты бясспрэчна ўкраінскія, як *Перагонніцае Евангелле* 1556–1561. Але чыста ўкраінскія тэксты рэдкія, часцей спалучаюцца ў іх беларускія ды ўкраінскія асаблівасці. Такія тэксты паходзяць звычайна, хоць не заўсёды, з тэрыторыі Украіны³.

Тэксты моўна мяшаныя трэба прызнаць мяшанымі ды выкарыстоўваць іхныя ўкраінізмы для гісторыі ўкраінскае мовы, а беларусізмы – для гісторыі беларускае мовы⁴.

На старонках часопіса „Навіны зь Беларусі” з’явілася паведамленне пад назвай *Пра беларускасць мовы Вялікага Княства Літоўскага*⁵, у якім цытуюцца выказванні навуковага супрацоўніка Інстытута літаратуры імя Янкі Купалы АН БССР Міколы Прашковіча, апублікаваныя ў „ЛіМе”⁶.

¹*Ibidem*, с. 115–116.

² *Ibidem*, с. 116.

³ *Ibidem*.

⁴ *Ibidem*.

⁵ *Пра беларускасць мовы Вялікага Княства Літоўскага*, „Навіны зь Беларусі” 1965, № 4 (27), с. 3.

⁶ „Літаратура і Мастацтва” 1965, 12 лют.

Аўтар артыкула піша пра ўкраінскія літаратуразнаўчыя даследаванні, асаблівую ўвагу звяртаючы на працу Парфірыя Яроменкі пад назвай *Українські письменник-палеміст Хрыстафор Філалет і яго Апокрысіс*¹. Беларускага даследчыка насцярожыла, як сам сказаў, адна сур'ёзная недакладнасць, а менавіта, дакладна не ўстаноўленае аўтарства *Апокрысіса*, які выдаваўся двойчы: першы раз ён выйшаў у Вільні ў 1597 годзе на польскай мове, а другі раз у перакладзе ў 1599 годзе ў Астрозе на Валыні. Праўдападобна, быў ён напісаны палякам-пратэстантам Мартынам Бранеўскім. Я. Карскі мову перакладу назваў заходнярускою, г. зн. беларускаю, таму што ўкраінскую мову ён заўсёды называў паўднёварускаю альбо маларускаю. Беларускай назвалі яе таксама В. Вольскі і Аляксандр Коршунаў. У сваю чаргу паводле П. Яроменкі, *Апокрысіс* выдаваўся дзвюма мовамі: польскай і ўкраінскай альбо, дакладней – украінска-беларускай. У ацэнцы М. Прашковіча, не трэба ламацца ў адчыненыя дзверы, хопіць звярнуцца да гісторыі. „Пасьля ўтварэння Вялікага княства Літоўскага беларуская мова стала дзяржаўнай ня толькі для Беларусаў, але й для Літоўцаў. Пазней-жа да Вялікага княства Літоўскага была далучаная большая частка ўкраінскіх зямель, і беларуская мова, як дзяржаўная й літаратурная, механічна была пашырана й на ўкраінскія землі, дзе бытвала прыкладна да 30-х гадоў XVII стагоддзя. Адсюль зразумела, што *Апокрысіс* мог быць перакладзены з польскай мовы толькі ў беларускую літаратурную мову таго часу”².

На старонках часопіса „Літва” былі змешчаныя *Заўвагі* В. Пануцэвіча да публікацыі Уладзіміра Анічэнкі *Аб украінскай лексічнай варыянтнасці ў старабеларускай пісьменнасці*³.

Беларускі даследчык адзначыў, што ўзбагачэнне старабеларускае пісьменнасці ўкраінскімі варыянтнымі формамі і словамі з'яўляецца цікавым і неабходным для вывучэння агульнае праблемы беларуска-ўкраінскіх пісьмовых сувязяў у мінуўшчыне. З'яўленне ў старабеларускай лексічнай сістэме ўкраінізмаў абумоўлена гісторыяй літаратурна-пісьмовае мовы Беларусі, вонкавымі ды ўнутранымі фактарамі, калі апрача беларускіх зямель, вялікая частка ўкраінскіх знаходзілася ў складзе Вялікага Княства Літоўскага, а пазней – Рэчы Паспалітае. Гэты час датуецца канцом XVI стагоддзя. Тады замацавалася ды пазней доўга трывала літаратурная беларуская мова з некаторымі аспектамі ўкраінскае мовы. З часам, у XVII стагоддзі гэтая мова стала дыферэнцыявацца. На Беларусі яна ачысцілася ад ўкраінізмаў, а на Украіне – узмоцнілася. Наяўным паказчыкам разыходжання між беларускай і ўкраінскай мовамі з'яўляецца слоўнік першае паловы XVIII стагоддзя Памвы Бярынды⁴.

¹ Пра беларускасьць..., с. 3.

² Ibidem, с. 4.

³ V. P. (Vacław Panucevič. – N. B.), *Ab ukrainskaj leksičnaj varyjantnaści u starabiełaruskaj pišmiennaści*. U.V. Aničenka, *Vieści AN BSSR* № 5, 1969. *Zauvahi*, „Litva” 1970, № 4, s. 267–272.

⁴ Ibidem, s. 267.

Удзельная вага ўкраінскіх слоў у старабеларускай пісьменнасці была неаднолькавай на працягу ўсяе гісторыі развіцця беларуска-ўкраінскіх моўных сувязяў. Найбольш развітай была тэндэнцыя росту ўкраінізмаў на Беларусі з канца XVI – пачатку XVII стагоддзяў, калі многім дзеячам украінскае культуры прыходзілася жыць на тэрыторыі ВКЛ. Гэта быў час дзейнасці праваслаўных брацтваў на беларускай тэрыторыі.

Словы з характэрнай украінскай агалоскай, якія знаходзім у помніках старабеларускае пісьменнасці, неаднародныя. Іх можна выдзеліць у групы.

Першую, невялікую групу складаюць словы, утвораныя на аснове даўніх каранёў шляхам змены існых фанетычных працэсаў, якія з цягам часу сталіся характэрнымі для ўкраінскае мовы, напрыклад, трансфармаваная форма *чьто*. Пасля выпадзення *ера* ў слабым становішчы ў расейскай мове замацавалася яна ў пісьмовай форме як *что*, у беларускай – *што*, а ва ўкраінскай – *шчо*¹. Ужыванне *шчо* зрэдку сустракаецца ў некаторых пісьмовых крыніцах, напісаных на тэрыторыі Беларусі. Форма *шчо*, частая ў палескіх гаворках, з'яўляецца паказчыкам, што аўтары паходзілі з Палесся, як, дапусцім, Фёдар Еўлашэўскі ці Апанас Берасцейскі. Іншыя прыклады лексічных украінізмаў – гэта: *сокрыа* ці *котрый*².

Да другой групы ўкраінізмаў У. Анічэнка залічыў словы, якія розніцца ад беларускіх суфіксамі і прэфіксамі, як *опочінок* (*адпачынак*), *шчадок* (*нашчадак*). Паводле В. Пануцэвіча, скарачаныя формы слоў з прэфіксамі характэрныя не толькі для ўкраінскае мовы, але таксама і для беларускае, напрыклад, *шчэ* (замест *яшчэ*).

З нешматлікіх прыкладаў ўкраінізмаў, якія сустракаюцца ў тэкстах старабеларускае пісьменнасці, вынікае, што не з'явіліся яны ў выніку панавання ўкраінскае мовы ў ВКЛ, але з'яўляюцца выпадковымі асаблівасцямі, якія замацаваліся з прычыны блізкасці паўднёвых беларускіх дыялектаў да паўночнаўкраінскіх, а таксама ў выніку кантактаў паміж беларускімі і ўкраінскімі культурна-рэлігійнымі дзеячамі. Не аказалі, аднак, яны ўплыву на развіццё беларускае мовы³.

У прыведзенай аргументацыі беларускіх навукоўцаў у замежжы выразна выяўляецца спосаб правядзення палемічнай дыскусіі з прадстаўнікамі як беларускае дыяспары, гэтак і суседніх народаў, якія недаацэньвалі ролі беларускага літаратурнага працэсу ў часы ВКЛ ці свядома альбо з-за адсутнасці неабходных ведаў уводзілі сусветнае грамадства ў зман, пераносячы тэрміналогію з перыяду ВКЛ на сённяшні час і гэтым самым прыпісваючы прэстыж і заслугі беларускае мовы

¹ *Ibidem*, s. 268.

² *Ibidem*, s. 269–270.

³ *Ibidem*, s. 271–272.

суседнім мовам. Дзеля пошуку неабходных аргументаў беларускія эміграцыйныя мовазнаўцы і гісторыкі адклікаліся да публікацый вучоных у цэлым свеце і, перадусім, у Беларусі.

Nina Barszczewska

The controversy between the Belarusian diaspora and sceptics of the official status of the Belarusian language during the Great Duchy of Lithuania era

A b s t r a c t

Belarusian researchers abroad have devoted considerable efforts to the study of their mother language's history. They have paid particular attention to those pages of Belarusian history that were enriched by the intensive development of the language and the culture. For that reason, they have always reacted quickly and harshly to all attempts to lower the rank of the Belarusian language in the context of the Grand Duchy of Lithuania. In opposition to representatives of neighbouring nations, they have referred to publications of other researchers worldwide, and especially from Belarus, which explain the linguistic and terminological differences that have appeared over the course of the centuries.